

О. О. ЖИТНИК. НАУКОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

У статті вказується на стан дослідження в наукових роботах проблематики виникнення, становлення та розвитку інституту глави української держави ХХ століття, розкриваються напрямки для подальших досліджень.

Ключові слова: інститут глави держави, наукова спадщина, форма державного правління.

В статье указывается на состояние исследования в научных работах проблематики возникновения, становления и развития института главы украинского государства ХХ века, раскрываются направления для дальнейших исследований.

Ключевые слова: институт главы государства, научное наследство, форма государственного управления.

The article contains the status of research of the problems of origin, formation and development of the institute of the head of the Ukrainian states in the 20th century in the scientific studies, as well as directions for further researches.

Key words: Institute of the head of the country, scientific heritage, form of the government.

Проблема організації і діяльності державної влади, насамперед її вищих органів, завжди була предметом особливого пізнавального інтересу представників різних наук. Серед її аспектів особливу увагу дослідників привертає інститут глави держави. Аналіз літератури, присвяченої цій проблемі, показує, що переважна частина науковців її розглядають в контексті таких питань: теоретики держави – механізму державної влади та форми державного правління, конституціоналісти – конституційно-правового статусу вищих органів державної влади, політологи – політичного лідерства, політичної практики, історики – проблеми державотворення в різні історичні часи. Найбільш давніми є праці філософів мислителів стародавнього Сходу, античності, передусім давньогрецької державно-правової думки, середньовіччя, в яких закладалися підвалини сучасних уявлень про ідеального правителя, його призначення як глави держави. Серед цих літературних джерел слід назвати давньоіндійську «Артхашастру», автором якої вважають Каутілля, «Бесіди і висловлювання» Конфуція, «Держава», «Політик», «Зако-ни» Платона, «Політика» Аристотеля, «Про державу», «Про обов'язки» Цицерона, «Державець» Макіавеллі тощо.

Епоха Нового часу явила світові нові концепції, теорії досконалої державної організації. Серед них передусім слід назвати теорію розподілу влад, започатковану Дж. Локком, Ш. Л. Монтеск'є, в контексті якої і розглядався інститут глави держави, визначалося його місце в системі вищих органів влади.

Політичний досвід нових форм державної організації періоду перших буржуазних революцій став предметом для досліджень в ХІХ ст. Такі видатні зарубіжні державознавці ліберального толку, як Л. Гумплович, Г. Єллінек, російські та українські – О. Алексєєв, А. Градовський, Б. Кістяківський, Ф. Кокошкін, М. Коркунов, С. Котляревський, Г. Шершеневич, спираючись на історичне минуле як своїх держав, так і зарубіжних, розробили цілісну систему знань про

державу, зокрема й про організацію вищих органів влади¹.

Проведений аналіз наукових розробок з проблеми історичного розвитку інституту глави держави в Україні в ХХ ст. дає підстави виокремити два етапи в її розвитку: перший охоплює проміжок часу з початку ХХ ст. і до її середини, а другий – друга пол. ХХ ст. – початок ХХІ ст.

Перший етап характеризується тим, що інститут глави держави, не будучи предметом окремого дослідження, привертая увагу дослідників переважно мірою через вивчення історії державотворення в Україні в різні історичні періоди – Київської Русі, Козаччини, Держави Богдана Хмельницького, революційно-визвольної доби 1917-1923 рр. Серед фундаментальних праць цього періоду заслуговують на увагу передусім історичні дослідження М. Грушевського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко та інших науковців.

Окрему групу літературних джерел цього періоду складають роботи, авторами яких виступили безпосередні учасники революційно-визвольних подій 1917–1923 рр., насичені документальним матеріалом доби, вони мають особливе значення, оскільки передають власне дух епохи боротьби українського народу за незалежність².

В суспільно-політичній та науковій спадщині української еміграції післяреволюційної доби проблема організації державної влади майбутньої України знайшла подальший розвиток. В. Потульніцький виділяє три напрямки, представниками яких були: прибічники республіканської форми правління (М. Грушевський, Р. Лашенко, С. Шелухін); промонархічної тенденції в дослідженні процесів розвитку української державності (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський) і ті, хто розглядали проблеми організації державної влади через призму основного критерію – інтересів нації та держави (С. Дністрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман)³.

Досліджуючи, як і М. Грушевський, переважно історію українського народу, Р. Лашенко у своїй двотомній праці «Лекції по історії українського права» (1923–1924 рр., Прага) зроби спробу власного погляду на правове становище та компетенції веча, князя, боярської думи, реальне народоправство старих часів, на думку дослідника, нерідко уособлювалось народними масами з демократизмом видатного й енергійного князя⁴.

С. Шелухін, аналізуючи і свій власний практичний досвід учасника подій 1917–1920 рр., зауважує, що титул князя або гетьмана не означав монаршої влади в українській народній свідомості, а швидше професію кращого обранця держави, який насамперед необхідний для оборони землі. Це свідчить про те, наголошує автор, що українське державне право, українська свідомість не знали спадкової монархічної влади, оскільки народ – бояри та козаки – цього права за князями й гетьманами не визнавали, а поганих та підступних проганяли з верховної посади. «Народові потрібен був не монарх, а найбільше здатний до оборони землі. Єдиний виняток, коли хто став гетьманом по батькові – це Юрій Хмельницький, але й він був обраний в гетьмани і став ним не з власного права, а через обрання...»⁵.

Представники промонархічного напрямку прагнули обґрунтувати політико-правові підстави монархічного гетьманського ладу в Україні в 1918 р.⁶, спираючись на досвід української історії. Так, історичні традиції української монархії С. Томашівський виводив з часів Галицько-Волинського князівства, В. Липинський – козацької держави, В. Кучабський – УНР, ЗУНР та Гетьманщини 1918 р.

Таким чином, за кордоном представники української еміграції – політичні діячі революції 1917–1920 рр. та науковці продовжували пошук найбільш прийнятних форм державного устрою для майбутньої України. Моделі республіканських або монархічних форм правління української держави, запропоновані ними, навіть з урахуванням національної специфіки, не виходили за межі західних зразків організації верховної влади.

Історіографія проблеми історії українського державотворення післявоєнного періоду представлена спадщиною радянських дослідників та дослідників передусім із української діаспори. Як зазначав історик Я. Калакура, «українська історіографія більше як 60 років виявилася конфронтаційно розірваною ніби на два ворогуючі табори: так званий буржуазно-націоналістичний, представлений здебільшого істориками української діаспори, і марксистський – в СРСР – УРСР»⁷.

Радянські часи окреслювали інститут глави держави як елемент, притаманний виключно буржуазним державам⁸, або ж цей інститут був предметом дослідження в контексті особливостей окремого регіону⁹.

Здобуття незалежності Україною відкрило нову сторінку в українській історіографії. Її характерною ознакою стала зростаюча співпраця вітчизняних і зарубіжних дослідників, яка призвела до перевидання документальних і літературних джерел, надрукованих за межами України.

Пошук оптимальних форм власної державної організації зумовив зростання наукового інтересу українських дослідників до зазначеної проблеми. Свідченням тому є розмаїття наукових праць, що з'являються в цей період. В них розкриваються: історичні, історико-правові витоки інституту глави держави (Ю. Коломієць; В. Шатіло, С. Серьогіна, С. Агафонов, П. Манюк, О. Струкевич, В. Головатенко, В. Сухонос, В. Бараєв та Г. Кривчик, Б. Андрусішин та А. Козенюк, А. Павко); процес становлення і розвитку українського конституціоналізму (Ж. Дзейко, А. Слюсаренко та М. Томенко, О. Мироненко, В. Шаповал, В. Головченко, В. Тацій та Ю. Тодика, Н. Єфремова, М. Томенко, Д. Яневський); історичні особливості державного будівництва часів УНР (В. Солдатенко, Ю. Павленко, Ю. Храмов; О. Мироненко; В. Верстюк та Т. Осташко, В. Яблонський, В. Капелюшний) ЗУНР (Б. Тищик та О. Вічаренко, О. Павлишин, М. Кобилецький, І. Васюта та гетьманату Павла Скоропадського (Т. Андрусак, Р. Піріг та Ф. Продак; В. Рум'янцев, С. Литвин, М. Ковальчук, Г. Папакін); різні аспекти функціонування уряду УНР в екзилі (С. Губський; О. Малюта, Ю. Недужко).

Активна розробка питань, присвячених історії українського державотворення 1917- поч. 20 –х рр. ХХ ст. знайшло відображення насамперед у підготовлених та захищених дисертаційних працях, де в межах визначених авторами проблем висвітлені і окремі історико-правові аспекти інституту глави держави в Україні (Ж. Дзейко, М. Кобилецький, Н. Єфремова, А. Хитра, Т. Подковенко, С. Благовісний, А. Іванова).

Окремий напрямок в дослідженні проблеми інституту глави держави пов'язаний з введенням інституту президента як форми глави держави в колишніх пострадянських країнах, зокрема, і в Україні. Характеризуючи в цілому здобутки першого десятиліття (1991-1999 рр.) незалежності цих країн¹⁰, М. Кармазіна зазначила, що для переважної їх більшості (зокрема, білоруських і казахстанських) характерна констатація фактів та, так би мовити, «м'який» (у стилі «президент — Батько і Геній») аналіз наслідків запровадження інституту президентства,

особливістю якого є обґрунтування «доцільності», «оптимальності», «перспективності» політики того чи іншого президента, котрий владарює вже кілька конституційних термінів¹¹.

В працях українських науковців, передусім, правознавців, найбільша увага приділена теоретико-правовим та конституційно-правовим аспектам проблеми. Серед них публікації таких дослідників як Ф. Бурчак, Ю. Тодика та В. Яворський, С. Серьогіна, В. Шатіло, О. Волошук, В. Мельниченко, О. Сушинський; В. Шамраєва, дисертаційні дослідження Н. Плахотнюк, С. Серьогіної, С. Агафонова, О. Бойка, Д. Белова, В. Шатіла та ін.

В контексті досліджуваної проблеми особливу увагу привертають роботи, в яких автори здійснюють спробу проаналізувати інститут глави держави України в історичній ретроспективі. Серед дослідників, зокрема, немає єдиного підходу до оцінки його історичних витоків.

С. Агафонов, ототожнюючи інститут глави держави і інститут президентства, що видно навіть з назви роботи, наголошує на тому, що українці знають інститут глави держави (президента) з часів Київської Русі, коли князі мали всю повноту влади, а отже «уособлювали державу»¹². Більш давньою в часі традицію формування у праслав'ян уявлень про вищу владу взагалі та інституту глави держави зокрема вважають В. Бараєв та Г. Кривчик¹³. Вони пов'язують появу цього інституту з Великою Скифією, примітивною, архаїчною, ранньоробовласницькою державою, яка належала до давньосхідної державно-правової моделі. Запозичуючи її окремі елементи вже на ранніх етапах зародження державно-правової організації, праслав'яни, наголошують вчені, в той же час вбачали в державі щось неприйнятне й вороже. Це призвело з часом до прояву зовні суперечливих тенденцій: до виборності й усунення саме таким шляхом глави держави, але й водночас визнання необмеженості його влади під час її здійснення¹⁴.

В. Бараєв та Г. Кривчик — автори статті «Інститут глави держави: українська традиція та сьогодення», в якій міститься багато концептуальних новаційних положень про розвиток інституту глави держави в Україні. Зокрема, досліджуючи еволюцію княжої влади як передінститут глави держави часів Київської Русі, автори не схильні його абсолютизувати. Більш того, на початкових етапах державотворення вони його називають як такий, що був чужоземним елементом, тоді як народні збори (віче) репрезентували місцеве населення, що об'єднувалося вже не тільки родоплемінними, але й територіальними (земельними) зв'язками. Подальша практика державотворення у княжу добу, на їх думку, свідчить, що наші предки не страждали надмірною любов'ю до княжої влади, розглядали її, можливо, як необхідний та водночас і неприємний елемент в організації суспільного життя¹⁵.

Інститут гетьманства авторами пропонується розглядати як самотню форму організації вищої влади, а не як інститут глави держави, оскільки обрання гетьмана було справою не усєї нації й навіть не всього козацтва, а лише козацької верхівки: генеральної старшини, полковників, інших знатних козаків¹⁶.

Досліджуючи розвиток уявлень ідеологів українського відродження (XIX–поч. XX ст.) про державну організацію, автори відзначають, що вони склалися під впливом, з одного боку, історичної спадщини українського державотворення, а з іншого, перебування українців у складі двох великих імперій: Австро-Угорської та Російської, що мало сприяло формуванню власних традицій верховного володарювання¹⁷.

З певною долею умовності можна погодитись з висловлюваннями деяких

авторів щодо наявності ідей про започаткування саме посади президента як глави держави майбутньої України у працях Г. Андрузького, М. Драгоманова, М. Костомарова. Як відомо, в конституційному проєкті М. Драгоманова було запропоновано в якості глави держави конституційного монарха або виборного Главу Всеросійського Державного Союзу з обмеженнями повноваженнями.

Умови для реалізації українцями власних уявлень про форму державної організації склалися після повалення самодержавства в Росії. Перебіг подій, що відбувалися в Наддніпрянській Україні у 1917-1921 рр. історики поділяють на три етапи: Центральної ради, Гетьманату і Директорії. Історіографічний аналіз літератури, документальних джерел цього історичного періоду свідчить про те, що лідери українського національно-визвольного руху особливої уваги організації і діяльності вищих органів влади не приділяли. Переважною мірою події, які розгорталися, зумовлювали і вибір форми державної організації, що знаходило закріплення в нормативно-правових актах. І це зрозуміло, оскільки основним питанням на порядку денному стояло питання про самовизначення України і відродження її державності.

Одним з дискусійних в літературі цього періоду історії українського державотворення виявилось питання про «президентство» М. Грушевського. Серед перших публікацій, де окреслена ця проблема, називають видану в 1918 році брошуру О. Назарука «Формальні проблеми української державності», де посада Голови Центральної Ради ототожнюється автором з посадою Президента Української Республіки¹⁸. Але, як слушно зауважує О. Мироненко, Українська Центральна Рада була таким собі «передпарламентом» або «перехідною представницькою демократичною інституцією»¹⁹. За досить влучним висловом М. Ковалевського, зауважує Р. Пиріг, М. Грушевський виконував «верховну функцію репрезентанта держави» і можливо саме це дало підстави О. Жуковському назвати М. Грушевського «першим некоронованим президентом української держави».

В сучасній українській історичній і історико-правовій літературі існують дві думки на статус «президентства» М. Грушевського. Так, І. Музика та М. Жулинський, С. Агафонов, О. Балагура та М. Новикова, В. Шатіло наголошують на тому, що М. Грушевський – перший Президент України (або був обраний Президентом УНР). Вважається, що підставою для такого твердження стала викладена Д. Дорошенком в першому томі своєї Історії України 1917-1923 рр. теза про те, що Центральна Рада «виробила професора М. Грушевського президентом Української Народної Республіки»²⁰. Найповніший реєстр усіх, хто називав його президентом, склав П. Усенко у праці «Чи був Михайло Грушевський Президентом України?».

До сучасних дослідників, які першими поставили під сумнів факт обрання М. Грушевського президентом УНР, належить Я. Малік, який наголошував, що «жодними документами це не підтверджується»²¹. Цієї ж думки дотримується і В. Солдатенко, який стверджує, що «гідними подиву залишаються твердження про те, начебто 29 квітня 1918 р. перед наростанням загрози зовнішнього втручання у справі УНР – як вияв інстинкту самозбереження – стало запровадження президентського правління і на цю посаду було обрано М. Грушевського. Жодних документальних підтверджень ця версія не має»²².

Ю. Шемшученко²³, вважає, що за своїм статусом до поста президента як глави держави ближче пост гетьмана України; В. Капелюшний²⁴, Р. Пиріг²⁵ розглядають прихід до влади П. Скоропадського як початок формування інституту глави

держави²⁶. Огляд літератури про Гетьманат П. Скоропадського свідчить як про певні наукові здобутки у вивченні цього періоду української історії, так і про відсутність одностайності у концептуальних підходах вітчизняної історичної і історико-правової науки²⁷.

Проблема інституту президентства в незалежній Україні в новітній історіографії знаходить висвітлення в контексті загальних проблем державного будівництва, конституційного розвитку, а також в політичних біографіях перших президентів. Т. Батенко шляхом порівняльного аналізу простежує процес формування авторитарного лідера в країнах СНД, які прийшли до влади внаслідок виборів у середині 90-х (автор вирізняє спільну для всіх держав тенденцію до встановлення різного ступеня авторитаризму після процесу уконституювання).

Отже, огляд літератури з зазначеного аспекту проблеми дає підстави зробити висновок, що за виключенням окремих статей, проблема інституту глави держави в його історичному розвитку ХХ ст. не стала предметом самостійного дослідження. Наявні напрацювання свідчать, що інститут глави держави розглядався в контексті більш загальних проблем державотворення, зокрема будівництва вищих органів державної влади. Тому предметом подальших розвідок у дослідженні інституту глави держави на сучасному етапі мають стати політико-правові особливості його статусу, що характеризують передумови його виникнення, становлення та розвитку, притаманні українській державницькій ідеї.

1. Корнев В.Н. Учение о формах правления в либеральном государствоведении России начала XX века // Журнал Российского права. – 2001. – № 6. – С. 154. **2. Тищенко Ю.** Хто такий Винниченко? Біографічний нарис. – К., 1917. – 16 с.; *Коломийченко Х.* Юліан Романчук і Кость Левицький // Шлях. – Ч.1. – 1918. – С.54-59; *Маляревський А. П.* Скоропадський – гетман всея України. Біографіческий очерк. – К.: Державна друкарня, 1918. – 24 с.; *Королюк В.* Український народний герой Симон Петлюра. – Київ-Прага, 1919. – 40 с.; *Назарук О.* Рік на великій Україні. Конспект споминів з української революції. – Відень: Укр. прапор, 1920. – 344 с.; *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917. – 100 с.; *Геник С.* Петлюра Симон (10.05.1879 – 25.05.1926) // 150 великих українців. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С.185-187; *Винниченко В.* Відродження нації. У 3-х ч. – К.: Київ-Відень, 1920. – 535 с. **3. Потульницький В.А.** Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – С. 25. **4.** Там само. – С. 64. **5.** Там само. – С. 74. **6.** Там само. – С.105. **7. Калакура Я.С.** Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 54. – С.12. **8. Мишин А.А.** Центральні органи влади буржуазних держав / Московський державний університет імені М.В. Ломоносова. – М.: МГУ, 1972. – С. 9-51. **9. Каминский С.А.** Інститут монархії в странах Арабского Востока. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – 152 с. **10. Президент України:** Бібліографічний покажчик (1991-1999) / Нац. парлам. б-ка України, Секретаріат Верховної Ради України, Відділ інформ.-біблі. забезпечення; Упоряд.: Е.А.Афонін, Т.О.Яковлева, І.А.Душ та ін. – К., 2000. – 272 с. **11. Кармазіна М.** Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8). – С.122-136. **12. Агафонов С.** Історичний розвиток інституту глави держави в Україні // Право України. – 2001. – С.102. **13. Бараєв В., Кривчик Г.** Інститут глави держави: українська традиція та сьогодення // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. / редкол.: С. М. Серьогін (голов. ред.) та ін. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 1 (31). – С.10-20. **14.** Там само. – С.10-12. **15.** Там само. – С.15. **16.** Там само. – С.17. **17.** Там само. – С.17. **18. Назарук О.** Формальні проблеми української державності: Герб, монетна одиниця, військовий

однострій і стяги. – К., 1918. – С.6. **19.** *Яневський Д.Н.* XI Конституція України в XX сторіччі? // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 8. – С.83-91. **20.** *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – Ужгород, 1932. – С. 35. **21.** *Малик Я.* Михайло Грушевський на чолі Центральної Ради. – Львів: ЛДУ, 1995. – 44 с. **22.** *Солдатенко В.Ф.* Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроба оцінки деяких тенденцій вивчення процесу державотворення в добу революції 1917–1920 рр.) // Україна: ретроспектива і перспектива: Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 67. **23.** *Шемшученко Ю.С.* Президент України // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 5: П-С / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. – С.65. **24.** *Капелюшний В.* Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) – К.: Олан, 2003. – 608 с. **25.** *Піріг Р.* Яку державу будував Павло Скоропадський // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.dt.ua>. **26.** *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – 232 с.; *Довідник з історії України. А–Я* / Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка / І.З. Підкова (ред.), І.З. Підкова (упоряд. та наук.ред.), Р.М. Шуст (ред.). – 2. вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.; *Іванис В.* Симон Петлюра – Президент України. – К.: Наук. думка, 1993. – 268 с.; *Литвин В.М.* Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К.: Альтернативи, 1997. – 335 с. **27.** *Дроботенко Н.А.* Історіографія розвитку державотворення незалежної України (90-ті рр. XX – початок XXI ст.) // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII-XXIX. – С. 88–94.